

יסודות ליל הסדר

שיעור חמישי

ארבע כוסות

מקורות

א. ר"ן על הרי"ף יט. ד"ה מארבעה; ירושלמי פ"י ה"א "מניין לארבעה... וגאלתי ולקחתי"

ב. חידושי מרן רי"ז הלוי פ"ז ה"ט

ג. קיז: מהמשנה עד "ביה מצוה"; קט: "ולא יפחתו... באפי נפשה הוא"; קח: "אמר רב יהודה... רובא דכסא"

ד. תוספות צט: ד"ה לא; רמב"ם חמץ ומצה פ"ז ה"ז, ה"ט; שו"ע או"ח סימן תפג סעיף א

הר"ן על הרי"ף מסכת פסחים דף יט עמוד א

מארבעה כוסות של יין. תקנו חכמים לארבע ברכות ארבעה כוסות כדי שתהא כל אחת על כוס אחד ובירושלמי משמע כנגד ארבע גאולות הכתובים בפרשה ועוד אמרו כנגד ארבעה כוסות התרעלה שעתיד הקדוש ברוך הוא להשקות את העובדי כוכבים ונראה שלפיכך נהגו לומר בכוס רביעי קודם ההלל שפוך חמתך על הגוים אשר לא ידעוך.

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת פסחים פרק י

מניין לארבעה כוסות רבי יוחנן בשם ר' בנייה כנגד ארבע גאולות [שמות ו] לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם וגו' ולקחתי אתכם לי לעם וגומר והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי.

חידושי מרן רי"ז הלוי חמץ ומצה פ"ז ה"ט

ותרתי נכללו בהך מצווה של ארבע כוסות, חדא מצוות שתיית ארבע כוסות של יין שזהו עצם מעשה הדרך חירות, ושנית דין ארבע כוסות של ברכה שגם זה הוא מעיקר המצווה.

רמב"ם חמץ ומצה פ"ז ה"ז, ה"ט

לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות, וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין, אין פוחתין מהם, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות, שיעור כל כוס מהן רביעית.

ארבעה כוסות האלו צריך למזוג אותן כדי שתהיה שתיה עריבה הכל לפי היין ולפי דעת השותה, ולא יפחות בארבעתן מרביעית יין חי, שתה ארבעה כוסות אלו מיין שאינו מזוג יצא ידי ארבעה כוסות ולא יצא ידי חירות, שתה ארבעה כוסות מזוגין בבת אחת יצא ידי חירות ולא יצא ידי ארבעה כוסות, ואם שתה מכל כוס מהן רובו יצא.

שו"ע או"ח סימן תפג סעיף א

מי שאין לו יין בליל פסח, מקדש על הפת שמברך המוציא ובוצע, ומניח ידיו עליו עד שגומר הקידוש, ומברך על אכילת מצה, ואוכל, ואח"כ אוכל שאר ירקות ומסלק השלחן ואומר מה נשתנה וכל ההגדה עד גאל ישראל, ומברך על המרור, ואוכל, ואח"כ כורך מצה ומרור, ואוכל. הגה: בלא ברכה. ובמקומות שנוהגים לשתות משקה הנעשה מדבש שקורין מע"ד, יכול ליקח אותו משקה לארבע כוסות אם אין לו יין (מהרי"ל). וי"א שאין עושין קידוש על שאר משקין, כמו שנתבאר לעיל סי' ער"ב סעיף ט'. ולי נראה דלענין ד' כוסות יש לסמוך אמאן דאמר דמקדשין על שאר משקין אם הוא חמר מדינה, כמו שנתבאר לעיל סימן ער"ב.

בשיעור הקודם עסקנו בחובת ההסבה, והצגנו שתי הבנות עקרוניות בגדרה. לפי הבנה אחת, העולה מדברי הרמב"ם, חובת ההסבה הינה חלק מהחובה הכללית על האדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים. לפי הבנה שנייה, העולה מדברי הרא"ש, חובת ההסבה הינה תנאי באופן אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות.

נראה, שאף ביחס לדין ארבע כוסות ניתן להעלות שאלה דומה. בדברינו להלן נעמוד על מהותו של דין ארבע כוסות, וננסה להשיב על השאלה האם דין ארבע כוסות הינו חלק ממנהגי החירות המאפיינים את ליל הסדר, או שמא מדובר בחובה נפרדת אשר נגזרת מעיקרון שונה.

הר"ן בראש הפרק נימק את חובת שתיית ארבע כוסות בליל הסדר כך:

תקנו חכמים לארבע ברכות ארבעה כוסות כדי שתהא כל אחת על כוס אחד.

[ר"ן על הר"ף יט. ד"ה מארבעה]

מדברי הר"ן עולה ששתיית הכוסות 'משרתת' את הברכות. אמירת ארבע הברכות היא העיקרית, ואילו שתיית הכוסות אשר הוצמדה אליהן נועדה בכדי להעניק לה חשיבות. זאת למעשה, באופן דומה לדין 'ברכה על הכוס' שאנו מוצאים במקומות נוספים.

בהמשך דבריו, מציין הר"ן לנימוק המופיע בירושלמי לדין ארבע כוסות:

מניין לארבעה כוסות? רבי יוחנן בשם ר' בנייה: כנגד ארבע גאולות: 'לכן אמור לבני ישראל אני ה' והוצאתי אתכם וגו' ולקחתי אתכם לי לעם' וגומר – והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי.

[ירושלמי פ"י ה"א]

ייתכן שמנימוק זה עולה כי משמעות דין ארבע כוסות שונה. ראשית, הדרישה לכך שתהיינה ארבע כוסות אינה נובעת ממספר הברכות הנאמרות בליל הסדר. שנית, חובת ארבעת הכוסות נתקנה כנגד ארבע לשונות של גאולה. לפי נימוק הירושלמי מסתבר שדין ארבע כוסות הינו חלק ממנהגי החירות המאפיינים את ליל הסדר.

הגרי"ז מצביע על קיומם של שני יסודות אלו בדין ארבע כוסות:

ותרתי נכללו בהך מצווה של ארבע כוסות, חדא מצוות שתיית ארבע כוסות של יין שזהו עצם מעשה הדרך חירות, ושנית דין ארבע כוסות של ברכה שגם זה הוא מעיקר המצווה.

[חידושי מרן ר"ז הלוי חמץ ומצה פ"ז ה"ט]

מדברי הגרי"ז עולה שלדין ארבע כוסות משמעות כפולה: מחד, שתיית ארבע כוסות הינה ביטוי לתחושת החירות אותה אנו נדרשים לחוש בליל הסדר. שנית, ארבע הכוסות נתקנו בכדי שנברך את ברכות הלילה על הכוס.

נראה שכפילות זו ביחס למשמעות דין ארבע כוסות עולה כבר מתוך דברי הגמרא. המשנה מלמדת שאת הכוס השלישית יש לשתות בסמוך לברכת המזון. רב חנן בגמרא ניסה לפשוט מדברי המשנה [קייז]: את הספק בנוגע לחובת אמירת ברכת המזון על הכוס בכל השנה:

אמר לו רב חנן לרבא: שמע מינה ברכת המזון טעונה כוס!

[שם]

רב חנן סובר שמכך שציינה המשנה שיש לברך את ברכת המזון על הכוס בליל הסדר, ניתן ללמוד שבכל השנה קיימת חובה כזו. הנחתו של רב חנן מסתברת רק אם נבין שדין ארבע כוסות הוא לא

יותר מאשר החובה הכללית לומר ברכה על הכוס. שהרי אם אנו מבינים שדין ארבע כוסות אינו ביטוי של החובה הכללית לומר ברכה על הכוס, מה מקום יש למסקנתו של רב חנן? אכן, רבא דוחה את דבריו של רב חנן, ולכאורה דבריו מבוססים על טענה זו:

אמר לו: ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד נעביד ביה מצוה.

[שם]

רבא סובר שאין ללמוד מחובת אמירת ברכת המזון על הכוס בליל הסדר, שקיימת חובה זהה בברכת המזון בכל השנה. מדברי רבא נראה שעיקר תקנת ארבע כוסות הוא 'דרך חירות', ורק לאחר שנתקנה חובת שתיית ארבע כוסות, חכמים הצמידו את שתיית הכוסות לברכות השונות הנאמרות בליל הסדר. לכן, אין ללמוד מחובת שתיית היין בליל הסדר שקיימת חובה לומר את ברכת המזון על הכוס בשאר ימות השנה.

מדברי הגמרא בסוגיה אחרת, נראה שהמסקנה בדבר משמעותו של דין ארבע כוסות שונה. הנחת היסוד בסוגיה היא שכל דבר שנעשה ב'זוגות' יש בו משום סכנה. לכן, תמחה הגמרא, כיצד תקנו חכמים את שתיית ארבע כוסות, שהרי במעשה זה קיים חשש ה'זוגות' אשר עלול להביא לכדי סכנה:

היכי מתקני רבנן מידי דאתי בה לידי סכנה? והתניא: לא יאכל אדם תרי, ולא ישתה תרי, ולא יקנח תרי, ולא יעשה צרכיו תרי.

[קט:]

בניגוד לסוגיה הקודמת, בסוגיה הזו נראה שנקודת המוצא היא שתקנת ארבע כוסות אינה ביטוי של החובה לומר את הברכות על הכוס גרידא. שכן במידה ודין ארבע כוסות הוא ביטוי לחובת אמירת הברכות על הכוס, אין לראות בו כלל דבר שנעשה ב'זוגות'. זוהי למעשה תשובתו של רבינא:

רבינא אמר: ארבעה כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא.

[שם]

רבינא סובר שהסיבה שאין בשתיית ארבע כוסות משום חשש 'זוגות' היא מכיוון שאין לראות בארבע כוסות יחידה אחת המורכבת מארבע מרכיבים, אלא – "כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא". חכמים לא תקנו חובה לשתות ארבע כוסות, אלא ישנה חובה לברך את כל אחת מהברכות על הכוס, כך שיוצא שאין כאן מצוות שתיית ארבע כוסות, אלא ארבע מצוות נפרדות.

נמצא, ששתי הסוגיות יוצאות מנקודות מוצא שונות, ואף מגיעות למסקנה הפוכה בדבר משמעותו של דין ארבע כוסות. מסוגיות אלו מתבארים אם כן שני היסודות אותם הצגנו לעיל בדבר משמעותו של דין ארבע כוסות. אך נראה שיותר מכל, הסוגיה שמדגימה באופן מובהק את קיומם של שני יסודות אלו בדין ארבע כוסות, ואשר עליה התבסס הגר"ז¹, היא הסוגיה הבאה:

אמר רב יהודה אמר שמואל: ארבעה כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה. שתאן חי - יצא, שתאן בבת אחת - יצא, השקה מהן לבניו ולבני ביתו - יצא. שתאן חי - יצא. אמר רבא: ידי ארבע כוסות יצא, ידי חירות לא יצא. שתאן בבת אחת, רב אמר: ידי חירות¹ - יצא, ידי ארבעה כוסות - לא יצא.

[קח:]

מדברי הגמרא נראה שקיימים 'שני דינים' בשתיית ארבע כוסות – דין 'ארבע כוסות' ודין 'חירות'. אדם ששותה ארבע כוסות על סדר הברכות, אך אינו 'מוזג' את היין ושותה אותו חי, קיים אמנם את דין ארבע כוסות אך לא קיים את דין החירות. בשתייה כזו ישנו קיום של אמירת הברכות על הכוס, אך אין לראות בה כהתנהגות המאפיינת חירות. מאידך קובעת הגמרא, שאדם ששתה יין מוזג,

¹ נקטנו כאן כגרסת הר"ף [כג]. והרמב"ם [חמץ ומצה פ"ז ה"ט] ולא כגרסת הדפוסים שלפנינו וכשאר ראשוניים.

אך לא שתה את הכוסות על סדר הברכות – קיים את דין החירות, אך לא את דין ארבע כוסות. העובדה ששתיית ארבע כוסות לא נעשתה על סדר הברכות אינה משפיעה על אופי החירות שבשתיית ארבע כוסות, אך מכל מקום בשתייה באופן כזה הברכות אינן נאמרו על הכוס.

הגרי"ז סובר שבשאלת משמעות דין ארבע כוסות נחלקו התוספות והרמב"ם. התוספות בתחילת הפרק כותבים:

לא יפחתו לו מארבע כוסות - מתוך הלשון משמע קצת שאין נותנין לבניו ולבני ביתו כי אם לעצמו והוא מוציא את כולם בשלו וסברא הוא דמאי שנא ארבע כוסות מקידוש דכל השנה שאחד מוציא את כולם.

[תוספות צט: ד"ה לא]

התוספות מדייקים מלשון המשנה, שחובת הדאגה לארבע כוסות לעני נאמרה ביחס לעני עצמו, ולא ביחס לשאר בני ביתו. תוספות תומכים דיוק זה בסברא, שכן כפי שבקידוש של כל ימות השנה המקדש מוציא את שאר בני הבית בשתיית הכוס שלו, הוא הדין בארבע כוסות. הנחה זו של תוספות מתאימה להבנה לפיה דין ארבע כוסות הינו ביטוי לחובה העקרונית לומר את הברכות על הכוס.

מדברי הרמב"ם לעומת זאת עולה הבנה שונה בנוגע למשמעות דין ארבע כוסות:

לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות, וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין, אין פוחתין מהם, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות, שיעור כל כוס מהן רביעית.

[רמב"ם חמץ ומצה פ"ז ה"ז]

ראשית, הרמב"ם קובע בצורה מפורשת שחובת שתיית ארבע כוסות מוטלת על כל בני הבית, ואין בידי בעל הבית להוציאם ידי חובתם זאת. שנית, כפי שראינו בשיעור הקודם, חובה זו נגזרת מהחובה הכללית לפיה "חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים". אם כן, בדברי הרמב"ם נראה ברור שעיקר תקנת שתיית ארבע כוסות היא אפיון סעודת הלילה כסעודה של בני חורין.

אמנם, הגרי"ז סובר שגם הרמב"ם 'מודה' שיש לראות בשתיית ארבע כוסות קיום של החובה לומר את הברכות על הכוס, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפסיקתו את דברי הגמרא ביחס למי ששתה את הכוסות שלא על דרך הברכות. מכל מקום, עיקר תקנת שתיית ארבע כוסות לפי הרמב"ם היא שבשתייתן יש משום מנהג חירות.

התוספות חולקים על הרמב"ם וסוברים שאין בין שתיית ארבע כוסות אלא ביטוי לחובה הכללית לומר את הברכות על הכוס. הוכחתו של הגרי"ז כאמור היא מכך שהתוספות סוברים שבדומה לקידוש בשאר ימות השנה, שאר בני הבית אינם חייבים לשתות מן היין בכדי לצאת ידי חובת ארבע כוסות.

הגרי"ז מציין למחלוקת זו של התוספות והרמב"ם שתי נפקא מינות נוספות:

א. מלא לוגמיו – בגמרא [קח:] מבואר שבכדי לצאת ידי חובת שתיית ארבע כוסות יש לשתות את רוב היין שבכוס. תוספות סוברים שכוונת הגמרא היא לשיעור מלא לוגמיו, אותו הזכירה הגמרא [קז.] ביחס לשיעור חיוב השתייה במצוות קידוש. הרמב"ם לעומת זאת פוסק את דברי הגמרא כפשוטם, וקובע שבניגוד לשתיית יין הקידוש בה ניתן להסתפק בשיעור מלא לוגמיו [שבת פכ"ט ה"ז], בשתיית ארבע כוסות יש לשתות את רוב היין שבכוס [חמץ ומצה פ"ז ה"ט]. תוספות הסוברים ששתיית ארבע כוסות הינה מדין אמירת ברכה על הכוס, מבינים שאין הבדל בין שיעור שתיית היין בקידוש ובארבע כוסות. הרמב"ם לעומת זאת שסובר שעיקר חיוב שתיית ארבע כוסות הוא בביטוי רעיון החירות, מבין את דברי הגמרא כפשוטם וסובר שקיים שיעור ייחודי לדין שתיית ארבע כוסות.

ב. חמר מדינה – הרמ"א [סימן תפג סעיף א] פוסק שניתן לצאת ידי חובת שתיית ארבע כוסות ב'חמר מדינה'. הגר"ז סובר שלכאורה גם הלכה זו תלויה במחלוקת הרמב"ם והתוספות. לפי התוספות כשם שניתן לצאת ידי חובת קידוש בחמר מדינה כך ניתן לצאת ידי חובת ארבע כוסות בחמר מדינה. לפי הרמב"ם לעומת זאת מסתבר ששתיית ארבע כוסות 'דרך חירות' מתקיימת בשתיית יין בלבד. למעשה, מסיק הגר"ז שהרמב"ם סובר שהשותה חמר מדינה בארבע כוסות יוצא ידי חובת דין 'ארבע כוסות', היינו אמירת הברכות על הכוס, אך הוא אינו יוצא ידי חובת דין 'חירות'.

דברינו עד כה התבססו על הבנת הגר"ז בשיטת תוספות, לפיה דין שתיית ארבע כוסות הינו ביטוי לחובת אמירת הברכות על הכוס בלבד. אמנם נראה שקשה להלום הבנה זו לאור האזכורים החוזרים ונשנים בגמרא לכך שבשתיית ארבע כוסות קיים מימד משמעותי של 'חירות'. לכן, נראה שאף שמדברי התוספות בכמה מקומות נראה שקיימת זיקה משמעותית בין דין שתיית ארבע כוסות ובין החובה לומר את הברכה על הכוס אשר קיימת בשאר ימות השנה, נראה שגם הם מודים שמדובר בחובה בעלת אופי שונה. היסוד המשותף לקידוש ולדין שתיית ארבע כוסות הוא, שבשני המקרים נועדה הכוס בכדי להעניק נופך נוסף לברכה. בשאר ימות השנה, מטרת הכוס היא לתת מעמד של חשיבות לברכה הנאמרת עליה. לעומת זאת, בליל הסדר, מטרת אמירת הברכה על הכוס היא לאפיין אותן כברכות של 'חירות'. הצמדת חובת שתיית ארבע כוסות לברכות הנאמרות בליל הסדר נועדה בכדי לעצב את תודעתו של המברך בליל הסדר, כמי שמרגיש בעצמו כבן חורין, ומתוך כך הוא מהלל ומשבח את בוראו על כל הניסים שעשה עמו. תודעה זו, הינה אכן תודעה ייחודית לליל הסדר, אשר אינה מתקיימת בשאר ימות השנה.²

בכך אנו חותמים את סדרת שיעורינו על מסכת פסחים. "הדרן עלך מסכת פסחים והדרך עלן, דעתן עלך מסכת פסחים ודעתך עלן, לא נתנשי מינך מסכת פסחים ולא תיתנשי מינן לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאת". בעזרת ה' ביום חמישי נתחיל את שיעורינו על יסודות מסכת שקלים.

להערות ולתגובות: איציק וולטרס

ltzikw7@gmail.com

השיעור מוקדש לעילוי נשמת רחל בת יצחק וולטרס ז"ל ולעילוי נשמת אברהם בן צבי פייר ז"ל

² ביאור זה בדברי התוספות שמעתי ממר"ר הרב אליהו בלומנצוויג. לפי ההסבר הזה, ניתן להבין את מסקנת הגמרא [ק"ז:] כך שתתאים אף לשיטת התוספות. אמנם הרעיון היסודי של ארבע כוסות הוא אמירת הברכות על הכוס, אבל ייתכן שהחובה לומר את ברכת המזון על הכוס היא חלק מהחובה הכללית לאפיין את ברכות הלילה כ'דרך חירות'. ממילא, לא ניתן להסיק מכך שבשאר ימות השנה בהם לא נדרש להביא לידי ביטוי את רעיון החירות קיימת חובה לומר את ברכת המזון על הכוס. אמנם עדיין נותר מקום לתהות במה תתבטא ייחודיות זו של דין שתיית ארבע כוסות על פני החובה לומר את הברכה על הכוס הקיימת בכל השנה. באילו מקרים נאמר שמאפיין מסוים שייך לרעיון העקרוני של אמירת הברכה על הכוס, ובאילו מקרים נקבע שמאפיין אחר הוא חלק מחובת אפיון הברכה כברכה מתוך 'חירות', ואכמ"ל.